

Карпенко-Карий.

Біографічний нарис.

На третій роковини смерті.

Народився Карпенко-Карий 29 серпня (августа) року 1845-го. Віа був найстаршим сином у Карпа Адамовича Тобілевича, що садів тоді на чинші побіля Єлисавету, на Херсонщині; мати Іванова, Євдокія Зіновівна була з роду Садовських, кріпаків у пана Золотницького з-над річки Саксагані, а Катеринославщини. Хоч Карпо Тобілевич замолоду був чоловік убогий і старосвітський і звичайно дуже скептично навіть ставився до всякої новизни, проте добре розумів, що то значить у житті наука, і через те з останнього тягнувся, щоб хоч дітей своїх дати в науку. І його надії на дітей не пропали марно, хоч і не такою певне улявся собі життєву кар'єру їхню батько. В історії українського театру й письменства сем'я Тобілевичів глибокий полишила слід, виступивши таких діячів, як артисти—Мякода Садовський і Олександр Саксаганський, менші брати Іванові, та сестра їхня Марія Садовська. Сам Іван Карпович завзяв великої слави не тільки як артист, але й як письменник-драматург, що у свій час поверував на новий шлях українське драматичне письменство.

Дітячі літа майбутнього артиста й драматурга минали в звичайних обставинах убогого селянського життя, де вже змалечку дитина робить справжньою людиною й робитником, допомагаючи дорослим. Довелося й Іванові змалечку ставати до щоденної роботи, чи то доглядаючи менших братів, чи допомагаючи матері в господарстві. Не раз опісля агадував він, як малим хлопцем возив на собі воду або збирав по степу квітки на папірці й як плакав, коли пустотливі менші брати кинули було його самого на цій роботі, а йому з жалю до матері не ставало духу й собі проміння нуду працю на принаяду гулянку. Про матір особливо теплі спо-

гади встають у П талановитого сина—і справді була це, мабуть, людина надзвичайно доброї, чуйної та люблячої душі, що всю себе оддавала дітям і навчала їх на все добре. Закуштувавши на власній шні крихітцького ярма, Євдокія Зіновівна опісля була добрим генієм для кріпаків, коли чоловік її став уже за вправителя по панських маєтках, і раз-у-раз обороняла людей од усякої паласті кріпацького побуту. Певне свою людяну вдачу й пердала вона синові, заложивши отой міцний початок добра в його душу. Од батька одібрав Іван у спадщину здоровий тверезий розум і силу всяких спостережень та життєвого досвіду, з якого потім, немов з багатого джерела черпав, раз-у-раз користувався в своїх творах. Про старшого Тобілевича ті, хто його знав, розповідають, що „людина це була нещодена: в йому заховані були ті таланти, що так яскраво розвіли в його дітях“^{*}. Надзвичайно дотепний, з природи юморист, шукряк і скептик, Карпо Адамович співав жартами, анекдотами, вигадками; мова у його раз-у-раз блищала перлами щиро народного юмору та власного гострого розуму. „Коли він розповідав щонебудь страшне,—пише в своїх споминах Д. Чикаленко,—то так мильовито розповідав, що аж волосся на голові, бувало, ігнється, а як розкаже якийсь комічний випадок, то всі аж падають зо сміху“^{*}. Деякі оповідання батькові порозробляв потім Іван Карпович у своїх творах („Ватьковна казка“ й інші) і навіть деякими рисами самого батька скористувався для фігури Мартіана Ворулі. А вже дух на родній мові. П блискучий колорит, образність напевне засвоїв Іван в усю батькович.

Вчився Карпенко-Карий у повітій школі в невеличкому місті Вобриці, там же на Херсонщині,—та те багато й тієї науки було. Мені довелось мати в руках щину книжку, що

документально встановлює часи науки нашого драматурга,—це „Сборна літературних статей Н. Й. Пирогова“ (Одеса, 1858) з наисом на першій картці „Дана отъ бобринецкаго уѣздаго училища ученику 3-го класса, Ивану Тоблевичу, за успѣхи въ наукахъ и благоврѣіе, на публичномъ актѣ, 21-го юня 1859-го года“^{*}. Зважаючи на те, що повітій школі (на підставі шкільного статуту 1828 року) мала тоді всього три класи, можемо напевне сказати, що Карпенко-Карий почав свою шкільну науку р. 1856-го, а скінчив 1859-го^{*}). Добувши в школі науки, треба було хлопцеві зараз же таки йти на службу, щоб і за себе заробляти, та й батькові допомогти менших дітей у людє виводити. І от опинився молодий хлопець за писаря в ратуші (міській управі) в тому ж таки Вобриці. Памятаю, що не раз агадував небіжчик опісля про початок своєї службової кар'єри, з зачтайним своїм юмором розповідаючи всякі пригоди. Новому „чиновникові“ було тоді лубовъ 14 років і він дуже боявся тієї служби. Як він його батько вперше до ратуші, то по дорозі купив йому ягід—вишень, зяється—щоб хоч цими немудруми ласощами трохи підбадьорити й розважити несміливого хлопця. Правда, спочатку й вишні не допомогли: першого ж, зяється, дня хлопець вивернув на стіл чи на папери чорнило і злякавшись, щоб не прив'язали за кару до стола, попроту втік із служби. Вийшло зовсім так, як із Степаном у „Мартині Ворулі“. „Я, брат,—розповідає він,—арау аж плавав, як определили мене в казначейство. Дали мені, зявещ, якусь відомість: одні графіки та цифри. Очі розбіглися—не знаю, котру поставив, котру ставлять: проминав одну графку, всунув

цифру—не туди, нагородив херківмакогончиків і заморочився так, що замість писошнік взяв чорнильницю й покпропив відомість. Злякався, щоб не прив'язали до стола, та й утік“ (дія І, ява 5). Проте згодом хлопець оготався і став незабаром да добрий а службового погляду стежці, так що подало йому начальство доручати не саме тільки переписування паперів, а й самостійну роботу і в ратуші, і в повітовому суді, куди він незабаром перейшов на службу. А коли одного начальника Т.обілевичового перепелено до Херсону, то він узяв туди з собою й Тобілевича; в 70-х роках ми бачимо його вже в Єлисаветі на дощечці авачайї посаді—секретаря при поліції.

Канцелярська служба на прикиці 50-х років дуже, мабуть, нагадувала ту картину, яку описав опісля Карпенко-Карий у своїй комедії „Мартин Ворула“. Чиновники втіли бумаги на пам'ять, „вписували почерка“, „терявся між людьми“,—тобто по-за службу гуляли та лічали. „Чого нам скучать?—хвалиться один такий канцелярист в „Мартіна Ворулі“.—У нас є бильярд, бульвар чудесний, панночок скільки хочеш: у ведію бульвар ними цвіте, мов мак осіяний... А то аберється компанія та поїдемо на Сугаклей, варимо кашу, ловимо рибу, печеруємо раківці записавемо трехпробую й співавемо крамбамбулі“. Часи, як бачимо, були це досить патріархальні, але вони вже миналися, й Тобілевичеві судилося бути свідком кінця тієї чиновницької патріархальності. Не забуваймо, що дія діяється аж по Севастопольській кампанії, на початку пам'ятних 60-х років, коли розвітали нові надії й підих свіжого вітерця вже повпачався в громадському житті. В столицях тоді починали вже говорити про скасування кріпацтва, а в літературі навіть яндалось змагання про те, в землю чи без землі висволити селянство, бити рікаками чи не бити майбутніх віль-

них людей... Згадаймо, що ті розмови, змагання та чутки ледве чи доіттали в цілості до таких відмежних закутків, як Вобринець, але потроху мертвої ша минав і люде з живою душею під впливом тодішньої вивольної літератури почали оживати для громадської роботи.

Серед таких людей був і молодий Тобілевич. Сама служба не задовольняла його, а канцелярські інтереси та товариство з своїм „крамбамбулі“ й „трехпробую“ не вигнади в йому тієї искри добра та дощлиивости, що мав він певне від природи. Час громадського визволення та великих чинків теж і свого додвє, і молодий чиновник усе далі відходив од авчайного чиновницького життя, беручи собі за зразок героїв популярного тоді „Что дѣлать?“ Народолюбне письменство гартувало в йому бажання служити народами, а такі люде, як Пильчиков та Стриженський, а опісля Михайлич, навертали його думки до свого народу та рідного краю. До того ж нахилили Тобілевича і власні симпатії та широкі, не з книжкою тільки, відомості про народне життя. І в дореформеного чиновника став формуватися інтелектуальний свідомий українець, що й на службі поводився відповідно до своїх принципів і набірався поки-що того максимізму й життєвого досвіду, які колись мали стати йому в пригоді для його літературної творчості. Це був „звичайний секретарь поліції“—оповідає про Тобілевича люде, що зазнали його ще під час його службової діяльності. Надзвичайно чесний і не формально тільки справний на службі, він дивився на неї як на один із способів служити громаді, і справді, як побачимо зараз, такі служив, як миг. „Коли проходила нова книжка „Огечественныхъ Записокъ“,—пише в своїх споминах Д. Чикаленко,—то збірлиась близькі приятелі І. К. і гуртом читали її, починаючи з Щедрина і кінчаючи „Ваутреняними обозрѣтїями“ Єлисеєва... Багато роз-

^{*} О. Огоновський у своїй „Історії літератури рускої“ (ч. II, в. 2 стр. 859) початок науки Тобілевича кладе на рік 1855 й, поміжком, вижачочи тодішні повітій школи за чотирьохкласові.

^{*} Чикаленко—Д. К. Тобілевич*. Радя, 1909, ч. 198.

довлявся а поводу прочитаного, багато сперечались. Хот Ів. К. скінали тільки „введное училище“, але читанням та розмовами а освіченими людьми він так себе розвів, що робив вражіння зовсім освіченої людини. Він любив говорити, любив робити висноди з життєвих фактів, але вмів і слухати. Я раз у раз звертав увагу на те, як він слухав, сувало, д-ра А. І. М. під впливом якого ма всі тоді були“ *).

Ось же кілька ризочок з тодішнього життя „незвичайного секретаря поліції“.

Кожного року, саме в косоцию та жнива, Тобілевич брав „отпуск“ і виїздив на село. Недалеко Єлисавету дівка його мала шматок землі, де Тобілевич вів маленьке хазяїство. Ціле літо Іван Карпович працював коло землі, як справжній робітник. Не раз цитований уже автор споминів каже, що думка ця виникла у його під впливом тодішньої народницької літератури, а особливо „Письмъ изъ деревни“ Енгельгардта, що робили величезне вражіння на тодішню молодь і збирали в Ватично до Енгельгардта та й по інших місцях цілі колонії а інтелігентських хліборобів, так званих „тонконогоих“. Однією з таких колоній на Україні й був хутір Тобілевича: в Надежду кожного літа багато відїздило молоді, що звчалось практично працювати коло хліба. Для самого Тобілевича од щорічних переїзди „на заробітки“ не були тільки інтелігентського завязку, бо він мавив, дослужившись пенсії зовсім таки й на звязки остієнь на землі і вже звдалегідь привтав себе до тяжкої праці хліборобської. Довелось таки йому орати й засівати — тільки инше поле, поле української драматичної літератури і театра...

Р. 1881-го, коли в Єлисаветі, як і по інших місцях на Україні, був єврейський погром, оселя Тобілевича повна була євреїв, що шукали тут

оборони й притулку, — справді крапчастого захистку вибрати вони не могли, як у цього шанованого по всьому місті чоловіка. Для характеристичного огляді Тобілевича на єврейську справу до речі може тут буде агадати, що один час його дуже захоплював сюжет на тему єврейського питання. В центрі драми хотів драматург поставити єврей-ідеаліста, якого ве розуміли ні свої, ні чужі і всі мали за божевільного. Павожу тут цей факт через те, що реалістичні типи євреїв у творах Карпенка-Карого дали агодом привід до кому навів а українських критиків і самого автора обвинувачувати в юдофобстві. Підстав для цього не можна добачити ні в творах Карпенка-Карого, ні тим пате в фактах з його життя.

Ще під час служби Тобілевича була одна сфера практичної діяльності, що притягала його до себе. То був театр. Про широ-український театр у ті часи шкода було й думати: бракувало і репертуару, і театральних сил, — але вже й тоді можна було помітити деякі зародки справжнього українського театру. Сам Тобілевич у своїх споминках агадує про трупшу Журавського і Молотковського, що мандрувала в 50-х роках по Україні, добравши гаран українських акторів і виставляючи „Наташку Полтавку“, пьєси Квітки та Ващенко-Захарченка *). І от ще в Воєрніці, р. 1863-го, Тобілевич разом з Кропивницьким організують театральні вистави, даючи українські і російські пьєси тодішнього репертуара. Те ж саме робить він і в Єлисаветі, коли перейшов туди на службу, не вважачи на своє офіційне становище. В Єлисаветі до того ж був і ґрунт вже підготовлений, бо ще в 60-х роках місцеві аматори, як Тарнавський, Осгровський, Безрадецька та інші, привчили публіку до українських

*) Ів. Тобілевич — „Наташка Полтавка“. Літературний збірник на спомин про Ол. Кониського. К. 1903. Стор. 104.

спектаклів. В своїх споминках Тобілевич розкажує, що саму „Наташку Полтавку“ якое на масляній виставляв чось разів із шість, — і, що характерно, авдець робили вистави по дешевим цінам „для прелудки“, як писалося на афшах, то-бо по телевізійному — народні спектаклі *). На такі вистави Тобілевич, коли ще служив у Воєрніці, пішки ходив до Єлисавету (верстов з 50), не мавши грошей на проїзд. Згодом, перейшовши до Єлисавету на службу, Тобілевич зробився центром і душею того аматорського гуртка, аж до самого 1878 р., коли українські вистави були цілком заборонені. Опріч того він був відомий у Єлисаветі й за тямучого рецензента, коли грала тут яка-небудь справжня трупа. Як визначався Тобілевич уже тоді своїм сценічним талантом, видно з того, що ве раз його залікали на сцену професійні артисти, що бачили, як він грав, але він вважав. Думка була: — дослужитись пенсії, забезпечити семью; до того ж і його хліборобські симпатії не оприяли тому, щоб цілком оддатися любому ділу на сцені. На шастя для українського театру й письменства химерна доля незабаром сама поставила Тобілевича на той шлях, куда тягла натура, та не пускали обставини.

Року 1883-го, саме тоді, коли уряд напружував усі свої сили на боротьбу з „Народною Волею“, виявились звязки між „радикалами“ й взагалі „неблагонадежними“ людьми та „незвичайним секретарем поліції“, що від широкого серця спочував вивольному рухові й допомагав йому, чим міг: перекладаючи літературу **), і людей, надляючи шашпортами і т. я. В Єлисаветі зроблено багато трусів, арештів; українську громаду розпорошено й порозсіяно по далеких закутках. Тобілевича, за кілька років

*) Ibid. 105.
**) Про курйозний випадок, коли собаки виграбли законли в дворі негальну літературу, а чув агадки од самого Івана Карповича.

до пенсії, повбавлено служби — і з того часу російська бюрократія втратила чинивника Тобілевича, а українське письменство й театр придбали письменника й артиста Карпенка-Карого.

Тепер, звдалюся, не було вже ніяких перешкод на те, щоб іти на сцену, і Тобілевич зарав же такі післи служби був пристав до драматичного товариства Старичького, що саме тоді грало в Єлисаветі. Але знов химерна доля неначе помстатись хотіла за аволюціани і ше таки поводи-ла не трохи: не довго цим разом був Карпенко-Карий на сцені. Того ж самого року, коли трупа Старичького переїхала до Ростова (на Дону), прийшов наказ од міністерства внутрішніх справ про адміністративну висилку Тобілевича. За згодою тодішнього наказного отамана на Дону, ки. Святополк-Мирського, Тобілевич лишився на засланні в Новочеркаському, без права відїзди цілих п'ять років. Артистичну карієру Тобілевича припинено на самому початку.

Почалося бідувати в Новочеркаському і разом з тим перший період письменницької діяльності Карпенка-Карого. Почавши ще в Єлисаветі „Вурлакову“, тут нависав він пьєси: „Вондарівна“, „Наймичка“, „Розумний і дурень“, „Мартин Воруля“ та „Безталанна“. Думка була, що пьєси дадуть шматок хліба на засланні, але й а цим не щастило. З споминів Л. Садовського ми знаємо, що Карпенко-Карий, приславши Кропивницькому та Старичькому свою нову пьєсу „Хто винен?“ („Безталанна“), прохав, щоб вони, уважачи на його „тяжке теперішнє становище, платили йому 50 карб. у місяць, а він усі пьєси, які навипше, буде прислать їм“. Проте до згоди не дійшло, „Карий більше до такими питаннями не звертавсь *). До того ж й тепер, як і пьєси, до творів Карпенка-Карого цензура ставилась дуже суаворо: мало не кожна його пьєса по кілька разів му-

*) М. Садовський — Мої театральні агадки. Л.-Н. Вістник, 1907 р. ж, VІІІ—ІХ, стр. 193.

сіла мандрувати до цензурного комітету і назад, міжючи назу й подробиці, поки проходила на сцену *). Треба було иншого заробітку шукати. Спершу звязав був Тобілевич до ковальського ремества, але незабаром дуже близько зійшовся він з перелітною артиллою, що допомогла йому і наукою, і струментом. З колишнього чинивника, потім артиста став робітник. З своєю дружиною, теж відомою потім артисткою С. В. Тобілевич, почали вліти роботи валтурку до книг і це був єдиний певний заробіток на початку перебування Іхнього в Новочеркаському. Звістка „Переплетная мастеровка Івана Тобілевича“ стала б за добру окрасу якогось українського музею, як би доховалась була до наших часів...

Чотири роки пробули Тобілевичі в Новочеркаському і тільки р. 1887-го одїбрав Карпенко-Карий доволі добувати заслання у себе на хуторі. Перебравшись туди, ше два роки прожив він невідбно, працюючи зовсім коло землі, живучи вже цілком звичським життям. Р. 1889-го одбувши заслання, Карпенко-Карий одїбрав доволі відїзди, куди хоче, опріч столиці.

З цього часу починається блискучий артистичний період у житті нашого письменника, що вже до самої смерті працював на цьому полі, стільки неопіфійляючи на чолі однієї в найкращих українських драматичних труп. Життєнне його а того часу переходить в огляд його літературної й артистичної діяльності, акою він кинув глибокий слід в історії українського національного відродження.

Сергій Єфремов.

*) Драма „Вурлака“ була заборонена під назвою „Чабан“; „Сто тисяч“ — під назвою „Гроші“; „Безталанна“ — під назвами „Хто винен?“ і „Маринівна“; „Шалени“ — під назвами „Що було, те мохом поросло“ і „Не так пани, як підпаники“; „Яхля искра“ — під назвою „Сербин“ і т. я. Про цензурні митарства напр. „Безталанна“ у згаданих споминках Л. Садовського — Л.-Н. Вістник, 1907 р. ж, XII, стор. 408—412.

*) „Рад“ 1909 р. ч. 198.